

türlerin önemli bir bölümü de hayvan koludur.

Çoğunlukla kompozisyonları minyatür ustaları tarafından yapılan halıların bir türü hayvanlı halılar olarak anılır. Bu tür halılarda kuşlara, hayvan mücadelelerine ve mitolojik hayvanlara çokça rastlanır. Kumaş üzerine işlenen motiflerin önemli bir bölümü de hayvandır. Hadislerde üzerinde hayvan tasviri bulunan bir perdeden söz edilir (*Tecrid Tercemesi*, VI, 414-421).

İslâm fildişi sanatının önemli konularından biri de hayvandır. Özellikle Endülüste yapılan sandukçeler, küçük yekpâre kutular ve av borusu, kılıç kabzası gibi eşya üzerinde aslan, kuş, boğuşan hayvan motifleri ve av sahneleri oyma veya boyama tekniği yayılır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 325; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, IV, 210-211; *Tecrid Tercemesi*, VI, 414-421; G. Jobs, *Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols*, New York 1962, II, 1590; Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s. 123-130; Gönül Öney, *Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü* [baskı yeri ve yılı yok], s. 1-41; a.mlf., *Anadolu Selçuk Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara 1978, s. 31-58; Beyhan Karamağaralı, *Muhammed Siyah Kalem'e Atfedilen Minyatürler*, Ankara 1984, s. 57; a.mlf., *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1992, s. 35-39; K. A. C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, New York, ts., II, 150-154; *Asîr: türâş ve hadâra*, Riyad 1985, s. 28-33, 180-185; *Treasures of Islam*, Singapore 1985, s. 389-391; R. Magovan, *Fabled Cities of Central Asia*, Samarkand, Bukhara, Khiva, London 1990, s. 16-17; Nebi Bozkurt, *Sünnet Verilerine Göre Hz. Peygamber Devrinde Hicaz Folkloru: Mesken* (doktora tezi, 1991), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 14; Selçuk Mülâyim, "Selçuklu Toplumunun İkonografik Hafızası", *Antalya IV. Selçuklu Semineri: Bildiriler*, Antalya 1993, s. 62-69; J. Lawton, *The Turks of Eurasia*, Ankara 1996, s. 54, 55, 151; Hilmi Arel, "Divriği Ulu Camii Tekstil Kapısı ve Diğerleri", *VD, V* (1962), s. 113-117.

NEBİ BOZKURT

D) Edebiyat. Diğer milletlerde olduğu gibi Türkler'de de pek çok hayvan müstakil olarak veya başka eserler içinde çeşitli maksatlarla edebiyata konu edilmiştir. Dünyanın en eski yazılarında yer alan bazı piktogramlara hayvan figürlerinden istifade edilerek biçim verildiği bilinmektedir (bk. ELİFBÂ). Bu şekilde pek çok yazı türünün oluşmasına katkıda bulunan hayvanlar bütün dillerde teşbih, istiare ve mecazlar teşkil ederek anlatıma güç katmışlardır. Meselâ Türkçe'deki, "Eşeği düğüne çağırışlar, ya odun eksiktir ya su demiş"; "Aslan yatağından belli olur";

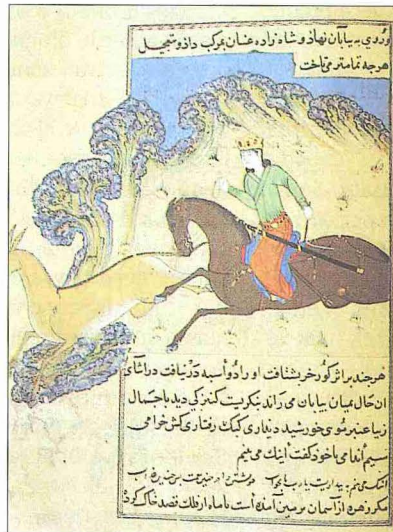
"Bülbülün çektiği dili belâsıdır"; "Yürük at yemini kendi arttırır" vb. atasözleriyle "balık kavağa çıkınca", "aslan parçası", "şahin bakışlı" gibi deyimler ve "tilki gibi kurnaz", "kaz gibi aptal", "kuzu gibi munis", "katır gibi inatçı" vb. teşbihler bunlardan bazılarıdır.

İslâmiyet'ten önceki Türk edebiyatında hayvan gerek totem olma özelliği gerekse avcılık ve göçebelikte işe yaraması sebepleriyle önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde kullanılan on iki hayvanlı takvimde ay isimlerinin hayvanlardan seçilmiş olması, Türkler'in düşünce sisteminde hayvanın sahip olduğu yeri açıkça gösterir. Ata verilen özel değer ise yüzyıllar boyunca Türk topluluklarını temelden etkilemiş ve çeşitli destanlarından da anlaşıldığı üzere âdeta kendilerini bu hayvanla özdeşleştirmeleri sonucunu doğurmuştur.

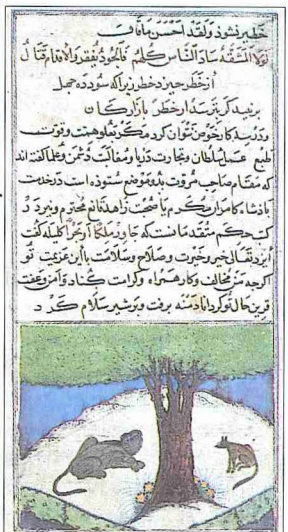
Türkler'in İslâmiyet'e girmelerinden sonra oluşan edebiyatlarında, Kur'an ve hadislerde zikredilen hayvanlar kadar eski medeniyetlerinde önem verdikleri hayvanlar da eserlerine yansımıştır. Klasik Türk edebiyatının çevre ve tabiatla olan ilgisi çeşitli hayvanların birer vesile ile anılmasına zemin hazırlamış ve müstakil kitaplardan küçük nazım parçalarına kadar pek çok edebî üründe onlara da yer ayrılmasına sebep olmuştur. İslâm edebiyatında önemli yer tutan "Acâibü'l-mahlûkât" ve "Hayâtü'l-hayevân" türü eserlerle tanışan klasik Türk edebiyatının, hayvanları konu alan müstakil çalışmalar içerisinde tercüme yoluyla yakından tanıdığı ilk kitap, Hintli filozof Beydebâ'nın (Bidpây) fabl özelliği taşıyan *Kelile ve Dimne*'sidir. Değişik asırlarda ve

farklı isimlerle (*Kelile ve Dimne*, *Hümâyunnâme*, *Simârü'l-esmâr* [Zübdetü'l-eczâr], *Nâfiu'l-âsâr* vb.) birçok defa Türkçeye çevrilen *Kelile ve Dimne*'den sonra bu alanda Ferîdüddin Attâr'ın *Manîku't-Tayr*'i ile Nahşebî'nin *Tûtinâme*'si büyük değer taşır. Bu üç eserin günümüze kadar gelen manzum ve mensur çevirileri, asır asır Türk insanının hayvanlar dünyasına bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir.

Klasik Türk edebiyatındaki ilk müstakil hayvan risâleleri "Harnâme" adıyla bilinir. Germiyanlı Şeyhî'nin manzum, Molla Lutfî'nin mensur olarak yazdıkları *Harnâme*'lerde, devrin yaşanmış bazı olayları fabl özelliğine büründürülerek eşeklerin başından geçmiş gibi anlatılmıştır. Daha sonraki dönemlerde hayvan merkezli edebî eserlere ilgi azalır ve Köse Meâlî ile Sâbit'in manzum, Ebûbekir Kânî'nin mektup türündeki mensur *Hirrenâme*'leri dışında önemli bir esere rastlanmaz. Ancak klasik Türk edebiyatının alegorik mesnevileri içinde kahramanları hayvanlardan oluşan aşk hikâyelerinin de önemli bir yeri vardır; Zâtî'nin *Şem'ü Pervâne*'si ile Kara Fazlî'nin *Gül ü Bülbül*'ü bunlardandır. Bu tür mesnevilerde hayvanlara daha ziyade temsilî roller verilir ve aşkın felsefî yorumları yapılır. Bunun, İslâmî gelenekte Derviş Şemsî'nin *Dehmuğ*'u gibi örneklerine sıkça rastlanan ahlâkî-didaktik eserlerdeki hayvan sembolizmine bağlamak mümkündür. Nitekim daha Mevlânâ'nın *Meşnevî*'sinden itibaren çeşitli *Gülîstân* tercümelerinde ve telif mesnevilerde kıssadan hisse çıkarılabilecek hayvan hikâyeleri sıkça yer alır ve bu hikâyelerde felsefeden sosyo-

Kelile ve Dimne'nin yazma bir nüshasındaki bazı hayvan tasvirleri (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3682, vr. 246^b, 503^a)

lojiye, folklordan geleneğe kadar her türlü bilgi birikiminin aktarıldığı görülür. Bu-nu Türk halkının minyatür, hat, dokuma, ahşap oymacılık, madeni eserler vb. geleneksel el sanatlarına yansıyan hayvan sembolizminin yazılı eserlerdeki tezahürü olarak değerlendirmek mümkündür.

Çocuklarına Aslan, Şahin, Tuğrul gibi isimler verip bayraklarına aslan ve kartal motifleri işleyen Türkler'in, yaşadıkları coğrafyada karşılaştıkları hayvanlar kadar kültürlerine girmiş anka, hüma ve ejderha gibi efsanevi hayvanları da söz konusu ettikleri edebiyat mahsulleri daha ziyade şiiirlerdir. Türk edebiyatında birer sembol teşkil eden hayvanlar teşbih, istiare ve mecaza konu oluşlarıyla da dikkat çeker. Ayrıca karada, havada ve suda yaşayan birçok hayvan divan şairinin ilham kaynakları arasında yer almıştır. Dört ayaklılardan ceylan (âhû), aslan (şîr), kaplan (peleng), kurt (gürk), tilki (rûbah), sincap, samur (semmûr) gibi vahşi hayvanlar yanında deve (üştür), köpek (kelb, seg), eşek (hâr), at (semend, rahş, tevsen), koyun (güsfend), kuzu vb. evcil hayvanlar; uçanlardan genel anlamda kuş ile (mürg, tuyûr) bülbül (andelib, hezâr), papağan (tûti, bebgâ), şahin (şehbâz),doğan (baz), akbaba (kerkes), çaylak (zegân), baykuş (bûm), karga (gurâb, zâg), keklik (kebk), sülün, güvercin (kebûter), serçe (usfur, günciş), turna (küleng), yarasa (huffâş); yüzenlerden balık (semek, mâhi), yengeç, timsah (neheng); sürüngenlerden yılan ile (efî, mâr) böceklerden arı (zûnbûr), pervane, sinek (meges), sivrisinek (peşşe), örümcek (ankebût), semender ve karınca (mûr) şairlerin en çok adını andıkları hayvanlardır. Bunların içerisinde bülbül, pervane ve at yalnızca divan şairlerinin değil halk ve tekke şairlerinin de ilgi alanına girmiştir. "Güle güş ettiremez boş yere bülbül inler / Varak-ı mihr ü vefâyı kim okur kim dinler" (Kâmî); "Ötme bülbül ötme bülbül / Derdi derde katma bülbül / Benim derdim bana yeter / Bir derd de sen katma bülbül" (anonim) mısralarıyla, "Aşk odu evvel düşer ma'sûka ondan âşık / Şem'i gör kim yanmayınca yakmadı pervaneyi" (Fuzûlî) mısralarında bülbülün gül, pervanenin de mum karşısındaki durumları sevgili karşısındaki şairi (âşık) temsil eder. At ise gerek klasik şiirin gerek halk ve tekke şiirinin revaçta bulunduğu Osmanlı çağlarında en önemli binek, nakil, spor ve eğlence vasıtalarından olmakla ön plana çıkar. Nefî'nin elli üç beyitlik "Rahşiyeye" kasidesinde IV. Murad'ın atlarından yirmi ikisi anlatılır. Bu kasideden alınan,

"Bârekallâh zehî rahş-ı hümayun-sâye / Ki komuş nâmını sultân-ı cihan bād-ı sabâ" beytiyle, "Çamlıbel'e süreyidim yolunu / Altınlardan nalladayım nalını / Üç güzele dokudayım çulunu / Alma gözlü kız perçemli kır atım" (Köroğlu) kıtası bu önemi vurgulamaktadır. Yine halk şairleri sevgiliye benzettikleri için kekliği (Keklik gibi taştan taş sekerek / Gerdan açıp gelişini sevdiğim / Sağa sola taksim etmiş örgüsün / Onar onar bölüşünü sevdiğim / Ruhsatî) ve haberci kuş olarak da turnayı (Allı turnam bizim ele varırsan / Şeker söyle kaymak söyle bal söyle / anonim) sık sık anmışlardır. Mevlid metinlerinin sonuna eklenen manzum hikâyelerden "Ge-yik", "Güvercin" ve "Deve" de Resûl-i Ekrem'in hayvan sevgisini yansıttıkları için yüzyıllarca Türk halkı tarafından dinî toplantılarda okunmuştur.

Şairlerin eskiden beri adını andıkları efsanevi hayvanların başlıcaları ejder (ejderha, şâh-ı mârân), anka, simurg, hüma, kak-nus ve sonradan efsaneleşen hüdhüddür. Daha çok masallardan şiire geçen bu hayvanların olağan üstü özellikleri şairlerin hayal dünyalarında yeni ilhamlara vesile teşkil etmiştir. Masal ve efsanelerde normal hayvanlar da çocuk ruhunun terbiye ve gelişimine paralel olarak bazı olağan üstü nitelikleriyle ön plana çıkar. Üstlendikleri roller itibarıyla kahramanın yanında veya karşısında gösterilen hayvanların fonksiyonları farklı farklıdır.

Tanzimat'la birlikte hayvan motifi edebiyatın şiir alanından nesir alanına geçer. Bu devirde Şinâsi'nin fabl türünde yazdığı "Eşekle Tilki" manzumesiyle Nâmîk Kemal'in tenkidî mahiyetteki *Hirrenâme*'si ve yine Şinâsi'nin *Tasvî-i Efkâr* gazetesinde yayımladığı, sahihsiz köpeklerin İstanbul'dan uzaklaştırılmasına dair makalesine Edhem Pertev Paşa'nın tepki olarak kaleme aldığı "Av'ave"si dışında müstakil hayvan konulu eser yok gibidir. Ancak Türk edebiyatının bu dönemde tanıştığı roman ve hikâye gibi mensur türlerde hayvan motiflerine sıkça yer verilmiştir. Bu geleneğin devamı olarak günümüz roman ve hikâyelerinde evcil hayvanlar başta olmak üzere tabiatta mevcut her çeşit hayvanı görmek mümkündür. Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatının en ünlü hayvan hikâyeleri, Orhan Veli Kanık'ın La Fontaine'in fabllarından yaptığı manzum çevirilerde görülür. Son devirde ise Necip Fazıl Kısakürek'in *At'a Senfoni*'si ve ünlü kedi severlerin (meselâ Nurullah Ataç, Mesut Cemil, Âsaf Hâlet Çelebi, Hasan Âli) kedi üzerine ka-

leme aldıkları yazılar dışında hayvan merkezli mensur eserler artık kaleme alınmamakta, ancak gerek nesir gerek şiir kitaplarına hayvanlarla ilgili mecazi mâ-nalı isimler koymaya devam edilmektedir (Sait Faik: *Alemdağ'da Var Bir Yılan*; Reşat Nuri: *Çalıkusu*; Halit Fahri: *Baykuş*; Atilla İlhan: *Kurtlar Sofrası*; Beşir Ayvazoğlu: *Kaknûs* vb.). Kuşlarla ilgili isimler ise daha ziyade çocuk kitaplarında görülür (Cahit Zarifoğlu: *Ağaçkakanlar*, *Motorlu Kuş*, *Serçe Kuş*, *Kuşların Dili*; Mustafa Ruhi Şirin: *Kuş Renkli Çocukluğum*, *Kuş Ağacı*, *Guguklu Saatin Kumrusu*, *Leyleğin Aklı* vb.).

BİBLİYOGRAFYA :

- Köprülü, *Türk Saz Şairleri*, Ankara 1962, tür.yer.; Ali Nihad Tarlan, *Şeyhî Divanı'nı Tedkik*, İstanbul 1964, s. 171, 214; Abdülkadir İnan, "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s. 350-352; Naki Tezel, *Türk Halk Masalları*, İstanbul 1971, I, tür.yer.; Faruk K. Timurtaş, *Şeyhî'nin Harnâmesi*, İstanbul 1971, s. 10-13; Mehmed Çavuşoğlu, *Necâtî Bey Divânı'nın Tahlîli*, İstanbul 1971, s. 265-270; Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 484-493; E. Kemal Eyüboğlu, *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul 1973-75, I-II, tür.yer.; Mehmet Özbek, *Folklor ve Türkülerimiz*, İstanbul 1975, tür.yer.; Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, Ankara 1979, s. 64; Abdülkadir Karahan, "Molla Lutfî'nin Harnâmesi ve XV. Yüzyıl Sade Türk Nesri", *Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri*, İstanbul 1980, s. 257-267; Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 138; a.mlf., *Divan Edebiyatı*, İstanbul 1984, s. 367-372; M. Nejat Sefercioğlu, *Neu'î Divânı'nın Tahlîli*, Ankara 1990, s. 380-397; Ali Berat Alptekin, *Hayvan Masalları*, Ankara 1991; Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Ankara 1992, tür.yer.; Bahâeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1993, I, 13-52, 569-599; II, 101-132; Nurettin Albayrak, *Dini Türk Halk Hikâyelerinden Ge-yik, Güvercin ve Deve Hikâyeleri-Kaynakları ve Metin Tesisi* (yüksek lisans tezi, 1993, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 23-29; Cemal Kurnaz, *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlîli*, İstanbul 1996, s. 513-530; *İslâm Felsefesinde Sembolik Hikâyeler (1): İbn Sinâ – Sühreverdi – A. Gazzâlî – N. Râzî* (trc. Derya Örs v.dğr.), İstanbul 1997; Özgün Baykal, "Mevlâna'nın Mesnevî'sinde Hayvan Hikâye ve Motifleri", *ŞM*, V (1964), s. 23-30; Ali Esat Bozyiğit, "Halk Şiirimizde Keklik", *TFA*, XIV/280 (1972), s. 6478-6480; a.mlf., "Halk Edebiyatımızda Bülbül", a.e., XV/290 (1973), s. 6749-6752; Orhan Şaik Gökyay, "Tokatlı Lutfî'nin Harnâmesi", *Türk Folkloru Belleten*, I/1, 1986, s. 155-182; İskender Pala, "Hayvanlar Âlemi", *Türk Edebiyatı*, sy. 274, İstanbul 1996, s. 35-36; a.mlf., "Kuş Cenneti Şiirimiz", *Tarih ve Medeniyet*, sy. 34, İstanbul 1997, s. 64-67; Sargon Erdem – Süleyman Uludağ – İskender Pala, "Anka", *DİA*, III, 198-201; Mustafa Uzun, "Ankebut", a.e., III, 213-214.

NURETTİN ALBAYRAK – İSKENDER PALA